

Димитриос РУМПОС (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)

ПРИНОСЪТ НА БЪЛГАРИТЕ, СЛЕДВАЛИ В АТИНСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ ЗА КУЛТУРАТА НА БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ ПРЕЗ XIX В.

THE CONTRIBUTION OF THE BULGARIANS THAT STUDIED AT THE ATHENIAN UNIVERSITY TO THE CULTURE OF THE BALKAN PEOPLES IN THE 19TH CENTURY

The work examines the contribution of the Bulgarians, who studied in the University of Athens, to the political independence of Bulgaria, the cultural development, literature and science of the Balkan nations. It gives us information about the social life and activities of Ivan Seliminski, Konstantin Miladinov, Grigor Parlichev, Marko Balabanov, Meletius Zographski, Dimitar Slavidi who with their, to one or another extend, encyclopedic knowledge left a deep mark on the history of the 19th century.

Key words: Petar Protich, Nikola Vasiliadi, Konstantin Robev, Zahari Strumski work mainly in the sphere of medicine and medical education.

В общия принос на българите за идейния и културния живот на балканските народи българските възпитаници на Атинския университет имат своя дял. Характерно е, че те работят за здравеопазването, за културата, литературата и науката.

Условията за образование и културен живот в България през XIX в. не задоволяват потребностите им. Някои от българските младежи отправят поглед към новоиздигнатия се в просветно отношение град Атина и по-конкретно към Атинския университет. Той е основан с два последователни кралски указа от 14 и 22 април 1837 г. и носи името на първия гръцки крал „Отон“. На тържественото откриване на 3 май 1837 г. ректорът Константинос Схинас в своето слово го разглежда като орган на национална политика, мост между Изтока и Запада. Задачата му е да разпръсква просвета и култура на Изток. Фактически университетът се обръща към всички християнски народи на Изток, независимо от тяхната етническа принадлежност.

Младите българи, които се насочват към Медицинския факултет на Атинския университет, са: Константин Робев от Охрид, Иван Селимински от Сливен, Захари Струмски от Кюстендил, Иван Попович от Самоков, Петър Протич от Велико Търново, Димитър Славиди от Пловдив, Григор Пърличев и Евтим Робев от Охрид, Евтим Вербев от Шумен, Константин Парасков от Одрин. Във Фармацевтичното училище учи един от основателите на българската фармация Александър Найда-

нович от Одрин. Виждаме, че младите произхождат от селища, които през Възраждането са между най-напредналите в социално-икономическо и културно отношение. Това е едно от обясненията за ориентацията им към медицинско образование. Другият фактор е растящото национално самосъзнание на българина, политическото съзряване на народа и оттам осъзнаването от необходимостта да се прави всичко възможно, за да има в България лекари, които да оказат медицинска помощ на населението.

Първият български студент в Атинския университет е К. Робев (1818–1908), който със своята лекарска практика допринася много за подобряване на здравеопазването в Охрид и Битоля. Той е един от най-прогресивните за своето време общественици в Македония. С негови средства през 1849 г. в Охрид е построено българско училище. Освен от медицина се интересува и от литература и археология. Голяма част от сбирката му е предадена на Руския археологически институт в Цариград, а останалата е унищожена при пожар.

Следването на д-р Ив. Селимински (1799–1867) в Атинския университет представлява втори етап на развитието му като общественик. Той завършва кидонийската гимназия, през 1821 г. участва в гръцкото въстание, а по-късно учителства в Пловдив, Сливен и Дунавските княжества. През целия период на следването си от 1840 г. до 1844 г., заедно с изучаването на медицина и естествознание, той развива широка обществена дейност.

През тези години в Гърция стават редица политически събития и страната, развиваща се бързо към самостоятелен живот, става школа за Селимински. Там той написва своето „Политическо верую“, в което са изложени основните му политически и философски възгледи.

Селимински е полиглот, владее пет езика: гръцки, италиански, френски, румънски и руски. След завършване на образованието си, се установява в Румъния като окръжен лекар в Браила. Полага много усилия в борбата с холерата, обхванала страната и епизотията, поразила земеделското стопанство. Той заема заслужено място в историята на румънското здравеопазване. До края на живота си участва активно в културния и политическия живот на българската емиграция.

Д-р Захари Струмски, след дипломирането си през 1847 г., пристига в Цариград и се установява на лекарска практика. За кратко време си спечелва име на един от най-добрите лекари в града. Потвърждение за високия му професионализъм е службата му в турската армия. Там са имали право да упражняват лекарската професия само възпитаниците на Военномедицинското училище в Цариград, с изключение на трима, един от които е Захари Струмски. Като практикуващ професията си, той взема участие в църковната борба и културния живот на българската емиграция в Цариград. Представител е на Кюстендилската епархия по църковния въпрос и е член на управителното тяло на Цариградската българска община. З. Струмски се обръща с призив към своите съграждани да бъде построена българска

болница в Цариград. Идеята му е подложена на остра критика с аргументите; че повече са необходими църква и училище.

Друг възпитаник на Атинския университет, работил извън пределите на България, е д-р Петър Протич (1822–1881). Завършва медицинското си образование, като защитава докторска дисертация в Париж. Още с пристигането си във френската столица е избран за член на полското дружество, оглавявано от полския поет Адам Мицкевич.

През 1852 г. се установява в Букурещ и завежда психиатричното отделение при болницата за душевно болни в Маркуца. Назначен е за професор по външна патология при Медицинския факултет и е ръководител на катедра повече от две десетилетия. В Румъния той заема редица обществени служби: член на Висшия медицински съвет, основател и касиер на научно медицинско дружество в Букурещ, основател на в-к „Румънски лекар”, където публикува медицински доклади.

Освен с медицина, д-р П. Протич се занимава и с литература. Надарен с поетически талант, още като студент и по-късно като лекар, през свободното си време той пише стихове на български, румънски, гръцки, френски и турски език. В тях изразява любовта си към отечеството и остро осъжда стремежите на фанариотското духовенство да денационализира българската младеж. Безспорно годините на учение в гръцката столица изиграват роля за формиране на възгледите му.

Творбите на д-р П. Протич са събрани в две стихосбирки, като през 1875 г. в Букурещ излиза първата, озаглавена „Поезия”, а четири години по-късно отново в Букурещ е отпечатана стихосбирката „Гласовете на България”. Част от стихотворенията му са преведени на български език от Теодор Траянов. След Освобождението на България д-р Протич живее в София. Умира на 26.09.1881 г.

Студент в Атинския университет е и Григор Пърличев (1830–1893). Постъпва в Медицинския факултет, но скоро установява, че медицината не отговаря на духовните му интереси и започва да посещава Философския факултет. Без да завърши своето образование, той се завръща в родния си Охрид, където става класен учител в местното училище. Успява за кратко време да си изгради авторитет на строг, но справедлив учител сред охридското общество. Заема се с довеждане до успешен край на започнатата вече борба за налагане на българския език и за откъсване от патриаршеския протекторат. Негова е заслугата през 1869 г. да отвори врати първото българско читалище в Охрид. Две години по-късно участва в първия учителски събор в Прилеп за въвеждане на единни учебни програми и учебници в училищата от Солунския вилает.

Активизирането на политическия живот в Македония в края на 60-те години се свързва с написването на първите стихотворения на Пърличев на български език – „Докога, братя мили българи”, „Чуйте, чеда македонци” и „Песен за унищожаването на Охридската патриаршия” (Милетич 1932: 168–172). Свързани тясно с политическите събития на времето, в което живее Пърличев, са и двете му оди – „Песен за посрещането на Натанаил” и „Ода за цар-освободителя

Александър II”¹ Гр. Пърличев е сътрудник на вестниците „Время” (1866), „Македония” (1867–1868; 1872), „Право” (1870–1872) и списание „Читалище” (1871–1872). Заслужава да отбележим, че той е първият български преводач на „Илиада” от гръцки език. През 1871 г. преводът му на песен Първа и Втора е публикуван в сп. „Читалище”.

Обществено-политическата дейността на Григор Пърличев отразява като във фокус развитието на българското просветно дело в Македония през втората половина на XIX в. С реалистичен поглед той достига до мисълта за необходимостта от въвеждането на български език в училищата и църквата. Посветил целия си живот на една благородна кауза, той доживява да види плодовете на своя труд.

Във Философския факултет на Атинския университет учи и Димитър Славиди. Завършил своето образование в Атина и Париж, той се завръща в родината и се включва в обществения и културен живот на Пловдив. През 1859 г. е организирано общоградско честване на патронния празник на училището, носещо името на братята Кирил и Методий. На тържеството Д. Славиди, в присъствието на руския и гръцкия консул, драгоманите на френското и австрийското консулство, кметовете на Казанлък и представители на главните общини на епархията, произнася слово. Българската преса изнася информация за събитието, а „Цариградски вестник” обнародва словото на Славиди, в което се посочва желанието на българите да имат „самостоятелност на своята църква и равенство на своя език”². Едно доста дръзко изказване предвид мястото и хората, сред които е направено.

Желанието на Димитър е да учителства и до края на живота си посвещава знанията, енергията, вдъхновението и таланта си на избраната професия. През 1859–1860 г. преподава математика в Търговското училище на о. Халки. Там получава предложение от калоферски търговци да стане учител в Калоферското училище. Той приема предложението, за да бъде по-близо до своя роден край. В Калофер преподава заедно с Белю Петков (1815–1869). От 1862 г. е учител в Пловдивското класно училище „Св. св. Кирил и Методий”. Д. Славиди е сред активната част на пловдивската интелигенция, която играе ръководна роля в обществения живот. На 16 февруари 1869 г. е основано пловдивското читалище. Славиди е един от основателите на читалището, което провежда разнообразна културна дейност. Една година по-късно, през август, участва в Пловдив на първия епархийски учителски събор, на който присъстват изтъкнати педагози от цялата страна. Главният въпрос, обсъждан на събора, е програмата на основните и класните училища. Винаги, когато се изучават исторически свидетелства със сведения за Д. Славиди и се проследява дейността му като учител и общественик, неминуемо се разкриват богатството и широтата на научните му познания и неговото ораторско умение.

Студент в Атина е и Константин Миладинов. През 1852 г. завършва университетския курс във Философския факултет на Атинския университет и постъпва учител в с. Магарево, Битолско. Четири години по-късно, с помощта на Партений

Зографски (1818–1876 г.) и на руското посолство в Цариград, К. Миладинов заминава за Одеса. Основният мотив за това пътуване, както той самият пише, е да изучи руски и славянски език, за да може по-късно да преподава български език като учител в родния си град.

През есента на 1857 г. К. Миладинов е студент в Историко-Филологическия факултет на Московския университет. Освен университетските лекции и учебници в Москва той старателно изучава историята, литературата и народното творчество на славянските народи. В Русия прави и най-сериозните си поетически опити. От 1858 до 1861 г. той оппечатва 17 свои стихотворения, предимно на страниците на българските списания и вестници в Цариград³. Основна грижа на К. Миладинов по време на престоя му в Русия са подготовката и опитите да бъде издаден сборникът „Българските народни песни“. Народните песни са събирани, от него и от брат му Димитър. Въпреки усилията в Русия издаването на сборника се оказва невъзможно. Огорчен от неуспеха, Константин започва да търси други възможности. И така, през 1861 г. многогодишният труд на Константин и Димитър Миладинови се увенчава с успех – в Загреб е издаден сборникът „Български народни песни“. Освен песните в сборника са включени образци от други форми на народното творчество: детски игри, сватбени обичаи (от Кукуш и Струга) „верования“, предания, пословици, гатанки. Повечето от творбите носят белега на високо художествено съвършенство, което недвусмислено потвърждава не само усет към красивото, но и солидна обща и художествена култура на авторите.

Възпитаник на Философския факултет на Атинския университет е и Янаки Стрезов (1818–1903), един от дейците на Българското възраждане, малко известен в българската историография. Той е роден и израснал в Охрид. След завършване на образованието си в Атина през 1852 г. се завръща в родния си град и се отдава на просветна дейност. През август 1854 г., заедно със своя племенник Кузман Шапкарев, отваря ново взаимно училище в къщата си. Следващите години в Охрид са твърде бурни и наситени с интересни събития. Провъзгласяването на Хатихумаюна от 1856 г. дава нов тласък в борбата за въвеждане на български език в църквите и училищата. Именно тогава в нея активно се включва и населението на Охрид.

В своя ръкопис, озаглавен „Извлечение от записките на Янакия Стрезова, стар бивши учител, охридчанин, 28 юли 1891 г., Охрид“, Стрезов описва обстановката и предпоставките за църковно-просветните борби на българите в Охридско. След нагледно описание на съществуващите квартали в този период в Охрид, авторът изтъква преобладаващия характер на българския народностен елемент в града и околностите му. Като подчертава мнозинството на българското население, Ян. Стрезов впрочем показва справедливия характер на водените от това население църковно-просветни борби за замяна на официалния гръцки език при богослужение и в училищата с роден български език.

Една от ярките фигури в живота на българската интелигенция в Румъния през XIX в. е д-р Никола Василиади. Престоят му в Юридическия факултет на Атинския университет е твърде кратък, само няколко месеца. Вероятната причина за това е желанието му да посвети живота си на лекарската професия, а не на правото. Напуска Атина и се установява в Букурещ на свободна лекарска практика. Там се проявява като енергичен, знаещ и дисциплиниран лекар. Взема активно участие в живота на българската емиграция, чиято цел е освобождаването и еманципирането на българския народ. През 1853 г. д-р Василиади съдейства при набиране на българи доброволци за участие в Кримската война. Той е един от основателите на „Добродетелна дружина” и настоятел на имоти, завещани на организацията за благотворителни цели. (Сюпюр 1982: 132).

Друга негова заслуга е събирането на средства за изграждане на болницата „Св. св. Козма и Дамян” и на училището „Св. Кирил” в Търново. След Освобождението на България работи като лекар в Дупница около година, но за съжаление здравословното му състояние се влошава и той е принуден да се върне в Румъния. Дълбоката му убеденост за нуждата от просвета в родината го подтиква да остави имуществото си за развитието ѝ. През 1881 г. д-р Василиади написва своето завещание, като за изпълнение на разпореденията му определя да се погрижат д-р П. Протич, Евл. Георгиев и д-р Атанасович. След смъртта му на 25.01.1882 г. е учреден фонд „д-р Н. Василиади”. Със средствата от фонда по воля на дарителя е открито през 1895 г. занаятчийското училище в Габрово.

Д-р Василиади като мнозина българи емигранти в Румъния, не забравя страната, в която е израснал и живял. В завещанието си засвидетелства своята благодарност, дарявайки различни суми на румънска благотворителна организация, на българските църкви в Букурещ, както и на „Добродетелната дружина” (Йорданов 1942: 111–113; Мартинов 1942: 42–43).

Студент в Атина е и Марко Балабанов (1837–1921). Учи в училището в Клисурса, а по-късно в Богословското училище на остров Халки и в Юридическия факултет на Атинския университет. Без да завърши следването си в Атина, той заминава за Париж и Хайделберг, за да продължи юридическото си образование. Още през 60-те години на XIX в. се включва в културния живот на българите. Сътрудничи на френски вестници със статии по българския църковен въпрос, а през 1867 г. издава на гръцки език в Париж своята книга „Изложение върху учението на източноправославната католическа църква заедно с нейните различия от останалите християнски църкви”⁷⁴.

От 1870 г. се установява в Цариград като адвокат и журналист. Сътрудник е на в-к „Время”, „Напредок” и издател на „Век” и „Читалище”. Журналистът Балабанов е привърженик на просветителското течение сред политическите и културните дейци на предосвободенска България. Той се очертава като изразител на умерената партия сред църковните дейци, търсеца компромисно решение на българския църковен въпрос, за да се избегне конфликта с Цариградската

патриаршия. През 1871 г. е депутат в църковно-народния събор по уреждането на Българската екзархия, проявявайки се отново като привърженик на консервативни принципи.

Балабанов участва също така активно и в културния живот на своята родина. От 1881 г. до 1898 г. е преподавател по гръцки език и гръцка литература във Висшето училище в София. Помощник-преподавател е по римско и каноническо право, декан е на Юридическия факултет. Отличен познавач на старогръцката, западноевропейската и българската литература, той завладява студентите със своята експанзивност и вдъхновение, с огромната си ерудиция.

След създаването на Княжество България участва също и в политическия живот на страната. Той е министър на външните работи и вероизповеданията в първото правителство, през 1880 г. е български дипломатически представител в Цариград. През 1883–1884 е отново министър на външните работи в либералния кабинет на Драган Цанков и български дипломатически представител в Букурещ през 1901–1902 г. и в Атина през 1905–1906 г.

През 1922 г. умира в София, като оставя множество трудове и изследвания в областта на българската история и право.

Бъдещият Софийски митрополит Мелетий Зографски (1832–1891) учи в Богословския факултет на Атинския университет. Получил първоначалното си богословско образование в гръцката столица, Мелетий се отправя към Виена и Берлин, където в продължение на две години слуша лекции по теология и изучава немски език. Вероятно решението да замине за Виена е продиктувано от филологическите му интереси и от желанието за по-сериозни книжовни занимания.

През периода 1863–1865 М. Зографски следва в Санктпетербургската духовна академия със стипендия от Светия синод на Руската православна църква⁵. Влошеното му здравословно състояние го принуждава да се оттегли в Киприяновския манастир в Бесарабия, където остава четири години и се занимава с книжовна дейност и преводи от руски език на български. Известен е преводът му на „Догматическо богословие на Православната восточна църква“, съставено от ректора на Киевската духовна академия, архимандрит Антоний Амфитеатров. Книгата е „напечатана в дар и полза на Православната българска църква от Святогорский славянобългарский общежителни манастир Зограф“ (Стоилов 1922: 71). В Бесарабия Мелетий е и един от инициаторите за създаването на Кишиневското дружество за разпространение на просвета сред българите⁶. Централно място в дейността на дружеството е отделено на необходимостта от противодействие на католическата пропаганда сред българите и на желанието на българските младежи да се обучават в православна страна, а не в католически учебни заведения на Запад⁷.

След десетгодишно отсъствие от Света гора, получил добро богословско образование, Мелетий се завръща и приема духовното звание йеромонах. Той е един от малцината реално подготвени за духовна кариера млади българи.

Няколко месеца след пристигането си в Зографския манастир Мелетий е изпратен в Цариград. Новосъздаващата се българска църковна администрация има нужда от образовани духовници и поради своите качества известно време той изпълнява длъжността секретар в Привременния смесен църковен български съвет. В началото на 70-те години е изпратен за учител и проповедник срещу протестантската пропаганда в Сливен и Ямбол. В Цариград зографският йеромонах е ръкоположен в чин архимандрит⁸, а на 15 октомври 1872 г. за Софийски митрополит⁹.

Интересен момент в битието на Софийския митрополит е неговата книжовна дейност. Той пише, превежда и издава книги, в които се засягат проблемите на вярата и църквата. През 1872 г. написва и издава в Цариград „Българската правда и гръцката кривда”, в която излага българската позиция по отправените от Вселенската патриаршия обвинения към българското духовенство в последния етап от българо-гръцкото прогивостояние – от провъзгласяването на фермана за учредяването на Българската екзархия до произнасянето на схизмата върху нея.

След Априлското въстание през 1876 г. той събира сведения за зверствата, извършени от турците. Заподозрян и обвинен от турските власти, Мелетий напуска епархията и отива в Цариград.

След Освобождението се връща с руските войски и поема нейното управление. Като Софийски митрополит взема участие в Учредителното събрание и други църковни събрания в периода 1879–1883 г. (Цанков 1939: 45) Сътрудничи на Временното руско управление, обстоятелство, което можем да свържем с обучението му. Като руски възпитаник Мелетий вярва в мисията на Русия на Балканите. През 1883 г. за политическа дейност е интерниран в Рилския манастир. Огорчен и болен, той се заселва в Кюстендил. Плод на изгнанието му в Кюстендил е трудът „Длъжностите и правата на свещениците” (635 стр.), издаден след смъртта му през 1897 г. Десетилетия наред е настолната книга на българските духовници. Мелетий е автор още на редица проповеди, беседи и поучения, покриващи целия църковен календар¹⁰.

От този преглед могат да се направят и някои изводи. На първо място заслужава да отбележим, че българите следвали в Атинския университет, са сред централните фигури на културния, обществен и политически живот на Балканите през XIX в. Годиците, които прекарвали в Атина, оставят дълбока следа във възгледите на младите българи по въпроса за българския общонационален език. Те са отлично образовани елинисти, но осъзнават предимствата на обучението на роден език. Завръщайки се по родните места Григор Пърличев, Янаки Стрезов, Димитър Славиди и др. участват активно в борбата за въвеждане на българския език в училищата и богослужението.

Факултетът на Атинския университет обаче, който привлича българите, както по-горе посочихме, е Медицинският. Факт, който се дължи на това, че лекарската професия задоволява постоянни нужди на обществото. Д-р П. Протич, д-р Н.

Василиади, д-р К. Робев, д-р З. Струмски не се завръщат в родината си поради липса на подходящи условия и поле за приложение на труда и квалификацията им. Те обаче активно се включват в дейността на българската емиграция и в борбата ѝ за национална независимост и културен прогрес на българския народ. Не на последно място трябва да отбележим и приносът им за здравеопазването и медицинското образование на другите балкански народи.

БЕЛЕЖКИ

¹ По-подробно за това вж. У: Скопаков 1911: 465 и Кецкаров 1936.

² В. „Цариградски вестник”, IX, 434, от 6 юли 1859 г.

³ „Български книжници” и „Цариградски вестник”. Поетичните творби „Тъга на юг” и „На чужбина” са отпечатани в „Дунавски лебед” през февруари 1861 г. в Белград.

⁴ Ἐκθεσις τῆς διδασκαλίας τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῶν ἐν ταῖς λοιπαῖς χριστιανικαῖς ἀπαντομένων διαφορῶν ὑπὸ Β. Γιέττε. Μετάφρασις Μάρκου Δ. Μπλαμπάνωβ. Paris, 1867.

⁵ Русия и българското националноосвободително движение (1856–1876). Т. 2. (януари 1864–май 1867). С., 1990, № 95, с. 200.

⁶ Русия и българското националноосвободително движение (1856–1876). Т. 3. (май 1867–декември 1869). С., 2002, № 188, 437–438.

⁷ Пак там.

⁸ Вж. във в. Право, IV, бр. 51 от 14 февруари 1869 г. Зографският манастир изпраща 50 лири, предназначени за ръкополагането на Мелетий.

⁹ НБКМ – БИА, ПА 4823.

¹⁰ Вж. кореспонденцията му с Игнатий Рилски (НБКМ – БИА, ф. 137, а. е. 214). През 1880 г. в София е издадена книгата му „Отговори на най-важните възражения против истинската вяра”, а през 1884 г. „Антиенциклика или братско слово отъ единъ православенъ славянинъ къмъ католицитѣ славяни по поводъ издадената отъ папа Лъвъ XIII була за празнуването паметъта на св. св. Кириль и Методий”.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НБКМ – БИА, ПА 4823, ф. 137, а. е. 214.

„Цариградски вестник”, IX, 434, от 6 юли 1859 г.

в. „Право”, IV, бр. 51 от 14 февруари 1869 г.

Милетич 1932: Милетич, Л. Жалостна песма за български народ в Охрид и Струга и за секоя българин. – Македонски преглед, г. VIII, кн. 2.

Скопаков 1911: Скопаков, М. Кл. Гр. С. Пърличев. – Известия на Семинара по Славянска филология при университета в София, кн. III (1908–1910), София.

Кецкаров 1936: Кецкаров, А. Предтечи на революционните организации в Охридско. – Иллюстрация „Илинден“, г. VIII, кн. I.

Сюпюр 1982: Сюпюр, Е. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. С.

Йорданов 1942: Йорданов, В. Дарители и народната просвета. София.

Мартинов 1942: Мартинов, Ал. Д-р Н. Василиади, живот – дело – завет, 1822–1882. Скопие.

Μπαλαμπάνωβ 1867: Ἐκθεσις της διδασκαλίας της ορθοδόξου καθολικῆς Εκκλησίας μετά των εν ταις λοιπαῖς χριστιανικαῖς απαντομένων διαφορών υπό Β. Γιέττε. Μετάφρασις Μάρκου Δ. Μπαλαμπάνωβ. Paris.

Стоилов 1922: Стоилов, А. Български книжовници от Македония 1. София.

Цанков 1939: Цанков, Ст. Българската Православна Църква, отъ Освобождението до настояще време. София.

Русия и българското националноосвободително движение (1856–1876) 1990, 2002: Т. 2. (януари 1864–май 1867), Т. 3. (май 1867–декември 1869). С., № 95, 188.